

BAĞIMLI BİRLEŞİK CÜMLE ÜZERİNE

Prof. Dr. Alaeddin MEHMEDOĞLU

Türk dili bağımlı birleşik cümleler açısından zengindir. Bağımlı birleşik cümle gramer yönünden aynı kurallara bağlı olmayan en azı iki basit cümlenin bağımlılık ilişkileri esasında birleşmesi neticesinde şekillenir.

Bağımlı birleşik cümleleri yapan basit cümlelerden biri bağımsız, diğeri ondan bağımlı olur. Bağımsız olan cümle temel, ondan bağımlı olana ise yardımcı cümle denir.

İçerisinde basit cümlelerden biri diğerine bağlı olan birleşik cümleye bağımlı birleşik cümle denir.

Yardımcı cümlenin temel cümleye aidiyetini, temel cümlenin bu veya diğere üyesini izah etmesini aşağıdaki şekilde ifade edebiliriz:

1. Yardımcı cümle temel cümlenin genel sorusuna cevap olur.

$$\text{a) } Tc + yc = Bbc^1 \quad \text{b) } yc + Tc = Bbc$$

2. Yardımcı cümle temel cümlede belirginleşen kelimeye ait olur ve onun sorusuna cevap verir ve onu izah eder.

$$\text{a) } Tex + yc = Bbc \quad \text{b) } yc + Tex = Bbc \quad \text{c) } Tex + yc + Tc = Bbc$$

3. Yardımcı cümle temel cümlede tasavvur olunan, kendi varlığını şahıs sonluğunda bulan ve istenilen zaman yerine geçebilen cümle üyesi sualine cevap verir ve onu izah eder.

$$yc + Tc... = Bbc$$

Görüldüğü gibi, bağımlı birleşik cümlenin içerisine dahil olan yardımcı cümleler çeşitli görevler yerine getirir, daha doğrusu, yardımcı cümle temel cümleye çeşitli yönlerden hizmet eder. Öyle ki, bazen yar-

* *Türk Dili*, S.: 567, Şubat 1999, s.222-229.

¹ Bbc : Bağımlı birleşik cümleyi, Tc : Temel cümleyi, yc: Yardımcı cümleyi, x: Temel cümlede belirginleşen sözü, üç nokta (...): Temel cümlede tasavvur olunan cümle üyesini, ok (□) işareti ise bağımlılığın yönünü bildirmek için kullanılır.

dımcı cümleler temel cümlelerin genel sorusuna cevap olup, onu izah eder. Bazen temel cümlelerin bir üyesine ait olup onu tamamlar, bazen de temel cümlede ifade olunan hâl-hareketin zamanını, yerini, tarzını, sebebini, maksadını, miktarını vb. niteliğini bildirir.

Yardımcı cümleler cümle öğelerinin söz dizimsel eş anlamlısıdır.

Yardımcı cümlelerin temeli cümle öğeleri olduğundan onlar doğru olarak cümle öğelerinin adı ile adlandırılır.

Türk dilinde cümle öğelerine uygun olarak yardımcı cümleler vardır.

I. Özne Yardımcı Cümleli Bağımlı Birleşik Cümle (ÖycBbc)

Bağımlı birleşik cümlede temel cümle ile yardımcı cümle birbirine çeşitli vasıtalarla bağlanır. Bunlardan biri de *ki* izah edici, aydınlatıcı bağlacıdır.

Özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümlelerin aşağıdaki türleri dilimizde geniş kullanıma sahiptir.

I. Temel cümle önce, yardımcı cümle sonra gelir.

A. Yardımcı cümle temel cümlelerin genel sorusuna cevap olur ve onun öznesi yerinde kullanılır. Yani temel cümlede özne tamamıyla iştirak etmiyor, yardımcı cümle temel cümlelerin öznesinin yerini tutar. Temel ve yardımcı cümle birbirine *ki* bağlacı ile bağlanır. Meselâ: 1. *Daha sonra anlaşıldı ki, kendileri de geçim sıkıntısı çekiyorlardı* (Yahya Akengin, *Oğuz Dede*, Ankara 1990, s.68). 2. *Tarihte açık olarak görülüyor ki, bir kültür ancak kendi toplumunun tarihî varlığında ortaya çıkabilir* (Nevzat Kösoğlu, *Milli Kültür ve Kimlik*, İstanbul 1992, s.148). 3. *Dikkat edilse görülür ki, bu tarihlerden bir kısmının dayandıkları belgeler şimdi arkeolojik değerden başka şey değildirler* (Remzi Oğuz Arık, *Coğrafyadan Vatana*, MEB, İstanbul 1969, s.17). 4. *İşte bu yüzden ki, halk edebiyatının sevimli bir sadelik içinde olgunluğa eren eserleri dahi bu tür araştırmalara konu olmaktan uzak kaldı* (Zeki Ömer Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Edebî Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s. VI). 5. *Bunlardan da anlaşılıyor ki, çalkara kuş yani karakuşun inişi yıldırıma benzetilmiştir* (Zeki Ömer Defne, *Dede Korkut Hikâyeleri Üzerine Edebî Sanatlar Bakımından Bir Araştırma*, TDK Yayınları, Ankara 1988, s.68). 6. *Bu sırada idi ki, ansızın bir çığlık, kendi sesine benzer bir feryat işitmişti* (Müftüoğlu Ahmed Hikmet, *Çağ-*

layanlar, Ankara,II. Baskı,1987, s.8). 7. *Sonra malum oldu ki, işi Çin – Timur Sultan yapmış imiş* (Türk Klâsikleri, Baburname, Baburun Hatıraları, III., İstanbul 1989, s.531). 8. *Ama sonra aklıma geldi ki, topluca gülecektir* (Yahya Akengin, *Oğuz Dede*, Ankara 1990, s.73).

Bu misalleri şöyle ifade edebiliriz: Tc + yc =ÖycBbc

Verilmiş misallerde birinci taraf temel cümle, *ki* bağlacından sonra gelen ikinci taraf ise yardımcı cümledir. Görüldüğü gibi, temel cümlede özne yoktur. Temel cümlelerin öznesi kendi varlığını yardımcı cümle şeklinde temel cümlelerin dışında bulmuştur.

Bu tür yardımcı cümlelerin görevi, temel cümlelerin *ne?* sorusuna cevap vermekle beraber onun öznesi yerinde işlenmektedir.

Bu özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümleleri basit cümleye çevirirsek, yardımcı cümleler fiili birleşmelerle (fiili öbeklerle) basit cümlelerin birleşik öznesi olacaktır.

Karşılaştırma için aşağıdaki cümleleri gözden geçirelim.

	Özne Yardımcı Cümleli Bağımlı Birleşik Cümle	Basit cümle
1.	Daha sonra anlaşıldı ki, kendileri de geçim sıkıntısı çekiyorlardı. (Yahya Akengin)	<i>Kendilerinin de geçim sıkıntısı çektikleri daha sonra anlaşıldı.</i>
2.	Tarihte açık olarak görülüyor ki, bir kültür ancak kendi toplumunun tarihî varlığında ortaya çıkabilir (N. Kösoğlu)	<i>Bir kültürün ancak kendi toplumunun tarihî varlığında ortaya çıkabilmesi tarihte açık olarak görülüyor.</i>
3.	Bunlardan anlaşılıyor ki, çalkara kuş yani karakuşun inişi yıldırıma benzetilmiştir (Zeki Ömer Defne).	<i>Çalkara kuş yani karakuşun inişinin yıldırıma benzetilmesi bunlardan da anlaşılıyordu</i>
4.	Bu sırada idi ki, ansızın bir çığlık, kendi sesine benzer bir feryat işittiği (Müftüoğlu Ahmet Hikmet).	<i>Ansızın bir çığlık, kendi sesine benzer bir feryat işittiği bu sırada idi.</i>
5.	Sonra malûm oldu ki, işi Çin-Timur Sultan yapmış imiş (Türk Klâsikleri).	<i>İşi Çin-Timur Sultan'ın yaptığı sonra malûm oldu.</i>
6.	Ama sonra aklıma geldi ki, topluca gülecektir (Yahya Akengin)	<i>Topluca gülmesi ama sonra aklıma geldi.</i>

Bu çevirme işleri de bir daha gösterir ki, temel ve yardımcı cümlesi birbirine ki bağlacı ile bağlanan bu tür özne yardımcı cümleli bağımlı Birleşik cümlede yardımcı cümlelerin görevi, temel cümlede olmayan öznenin yerini tutmaktır.

B. Yardımcı cümle temel cümlede izaha ihtiyacı olan şu, şurası zamirleri ile ifade olunan öznenin sorularına cevap verir ve onları tamamlar. Meselâ: 1. Ama şu da var ki, dünyanın dünya olması için, insanoğlunun bütün bu itici ve sürükleyici beşerî istek ve duygulara da yer vermesi gerektir (Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul 1976, s.276). 2. Şurası var ki, Köprülüler'e verdiği sözü tutar (Ahmet H. Tanpınar, *Beş Şehir*, MEB, İstanbul 1992, s.230). 3. Ancak şu açıktır ki, gençlik sorunu üzerinde gerektiği gibi durulmuş ve bu sorunun çözümüne sistemli şekilde gidilmiş değildir (Ali Muzaffer Ersöz, *Milli Strateji*, Ankara 1981, s.79). 4. Hemen şu da belirtilmelidir ki, Türk öğretmen okullarında okuyan öğrencilere yapılan yardımlar Türk liselerindeki öğrencilere yapılmadı (*Yeni Türkiye*, Ankara 1997, S: 16, s.1786). 5. Ama şu da var ki, Moğol akımlarının tahribat ve huzursuzlukları yüzünden Şark illerinden Anadolu'ya geniş çapta âlim, şair, imam ve tasavvuf ehli bir kalabalık da akıyordu (Samiha Ayverdi, *Abide Şahsiyetler*, İstanbul 1976, s.20).

$$\underline{Tcx + yc = \text{ÖycBbc}}$$

Bu örneklerde temel cümlelerin öznesi (1. Ama şu da var... 2. Şurası var... 3. Ancak şu açıktır... 4. Hemen şu da belirtilmelidir... 5. Ama şu da var...) şu, şurası zamirleri ile ifade olunmuştur. Burada yardımcı cümle temel cümleden sonra kullanılarak, temel cümledeki şu, şurası zamirleri ile ifade olunan özneyi izah eder. Bu cümleleri sadeleştirirsek (basit cümleye çevirirsek) yardımcı cümle olan taraf, birleşik cümle ögesi gibi temel cümlede yer alan şu, şurası öznelerinin yerinde kullanılarak onu belirginleştirecektir.

Karşılaştırma yapacak olursak:

	Özne Yardımcı Cümleli Bağımlı Birleşik Cümle	Basit Cümle
1.	Ama <u>şu</u> da var ki, dünyanın dünya olması için, insanoğluna bütün bu itici ve sürükleyici Beşerî istek ve duygulara da yer vermesi	Ama <u>dünyanın dünya olması için</u> , <u>İnsanoğlunun bütün bu itici ve sürükleyici beşerî istek ve duy-</u>

	gerekti (S. Ayverdi).	<u>gulara da yer vermesi gerektiği</u> de var.
2.	<u>Şurası</u> var ki, Köprülüler'e verdiği sözü tutar (Ahmet H. Tanpınar).	<u>Köprülüler'e verdiği sözü tutması</u> var.
3.	Ancak <u>şu</u> açıktır ki, gençlik sorunu üzerinde gerektiği gibi durulmuş ve bu sorunun çözümüne sistemli şekilde gidilmiş değildir (Ali M. Ersöz).	Ancak <u>gençlik sorunu üzerinde gerektiği gibi durulmuş ve bu sorunun çözümüne sistemli, şekilde gidilmemesi</u> açıktır.
4.	Hemen <u>şu</u> da belirtilmelidir ki, Türk öğretmen okullarında okuyan öğrencilere yapılan yardımlar Türk liselerindeki öğrencilere yapılmadı (<i>Yeni Türkiye</i>).	Hemen <u>Türk öğretmen okullarında okuyan öğrencilere yapılan yardımların Türk liselerindeki öğrencilere yapılmadığı</u> da belirtilmelidir.
5.	Ama <u>şu</u> da var ki, Moğol akınlarının tahribat ve huzursuzlukları yüzünden Şark illerinden Anadolu'ya geniş çapta âlim şair, imam ve tasavvuf ehli bir kalabalık da akıyordu (Samiha Ayverdi).	Ama <u>Moğol akınlarının tahribat ve huzursuzlukları yüzünden Şark illerinden Anadolu'ya geniş çapta âlim, şair, imam ve tasavvuf ehli bir kalabalığın aktığı</u> da var.

Temel cümlesi yardımcı cümlesinde önce gelen bu tür özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümlelerin temel cümlesinde çok vakit şu, şurası zamirleri özne görevinde kullanır. Bu durumda yardımcı cümle temel cümlede işlenen şu, şurası belirginleşen sözleri izah etmeye yarar.

Bu tür özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümleler de sadeleştirildiğinde (yani basit cümleye çevrildiğinde) yardımcı cümle, birleşik cümle ögesi şeklinde yani fiili öbeklerle basit öbeklerle basit cümlelerin birleşik öznesi olur.

II. Yardımcı cümle önce, temel cümle sonra kullanılır.

A. Temel cümlede belirginleşen söz oluyor. Yardımcı cümlede “o” zamiri ile ifade olunan özneyi izah ediyor. Meselâ: 1. *Kismetinde ne varsa, kaşığına o çıkar* (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Yeni Baskı, Sabah, Ankara 1997, s.248) . 2. *Çanağa ne doğarsan, kaşığına o çıkar* (Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü, Yeni Baskı, Sabah, Ankara 1997, s.104). 3. *Kim düşer daldan, o bilir haldan* (Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994, s.77). 4. *Ne verirsen elinle, o gider seninle* (Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994, s.58). 5. *Her kim yemedi, o, Kazan Hatunudur* (Orhan Şaik Gökyay, *Dede Korkut Hikâyeleri*, ikinci Baskı, Ankara 1986, s.34).

Bu tür misalleri aşağıdaki gibi formüle edebiliriz:

Yc + Tcx = ÖycBbc

Bu tür özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümlelerin yardımcı cümlelerinde belirsizlik zamirlerinden *kim, kim ki, her kim, herkes* sözleri kullanılır. Yardımcı cümlede görev yapan “O” zamiri yalnız ismin yalnız hâlinde olur.

Meselâ:

Yalnız hâl - (kim, kim ki, her kim, herkes) kazandı,
İlgi hâli - (kimin, kimin ki, her kimin, herkesin) bahtı var,
Yönelme hâli - (kime, kime ki, her kime, herkese) demişler,
Yükleme hâli - (kimi, kimi ki, her kimi, herkesi) çağırılmışlar,
Bulunma hâli - (kimde, kimde ki, her kimde, herkesde) istidat var,
Çıkma hâli - (kimden, kimden ki, her kimde, herkesden) soruşmuşlar,

→ o
gidecek

Yardımcı cümlesi temel cümlesinden önce gelen, temel cümlesinin öznesi “O” zamiri ile ifade olunan özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümle, sadeleştirildiğinde yardımcı cümle olan taraf fiil öbekleri ile basit cümlelerin birleşik öznesi oluyor.

Karşılaştırma için aşağıdaki cümlelere dikkat edelim:

	Özne Yardımcı Cümleli Bağımlı Birleşik Cümle	Basit Cümle
1.	Kısmetinde ne varsa, kaşığına o çıkar. (<i>Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü</i>)	Kaşığına <u>kısmetinde olan</u> çıkar.
2.	Çanağa ne doğarsan, kaşığına o çıkar. (<i>Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü</i>)	Kaşığına <u>çanağa doğradığın</u> çıkar.
3.	Kim düşer daldan, o bilir haldan. (Metin Yurtbaşı)	<u>Daldan düşen</u> haldan bilir.
4.	Ne verirsen elinle, o gider seninle. (Metin Yurtbaşı)	<u>Elinle verdiğin</u> seninle gider.
5.	Her kim yemedi, o, Kazan Hatunudur. (Orhan Şaik Gökay)	<u>Yemeyen</u> Kazan Hatunudur.

Yardımcı cümlesi temel cümlesinden önce gelen öyle türlere rastlanıyor ki, yardımcı cümle temel cümlede kendi varlığını III. Şahıs sonluğunda bulan ve istenilen zaman yerine konulan öznenin sorusuna cevap verir, onu izah eder yerine kullanılır. Meselâ, 1. *Kim tatmadı acıdan, anlamaz tadından* (Metin Yurtbaşı, *Sınıflandırılmış Türk Atasözleri*, Ankara 1994, s.2). 2. *Kim para isterse, bana gelsin* (Ömer Seyfeddin, *Seçme Hikâyeler*, ikinci basılış, MEB, İstanbul 1974, s.218).

Bu tür misalleri aşağıdaki gibi formüle edebiliriz:

$$yc + Tc... = ÖycBbc$$

Örnek verilmiş özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümlelerde yardımcı cümle belirsizlik zamirleri ile kurulmuştur. Yardımcı cümle önce, temel cümle ise sonra gelmiştir. Temel cümle öznesi kendi varlığını şahıs sonluğunda, III. Şahsın tekilinde bulmuştur. İhtiyaç duyulduğunda istenilen zaman III. Tekil şahsı ile ifade olunan öznenin yerine konabilir. Meselâ, *Kim tatmadı acıdan, anlamaz tadından* (Metin Yurtbaşı), *Kim para isterse, bana gelsin* (Ömer Seyfeddin) cümlelerinde temel cümlede III. Tekil şahsında ifade olunan özneleri yerine koyalım. *Kim tatmadı acıdan, o anlamaz tadından; Kim para isterse, o bana gelsin.*

Bu tür özne yardımcı cümleli bağımlı birleşik cümleler de sadeleştirildiğinde yardımcı cümle olan taraf, fiil öbekleri ile basit cümlelerin birleşik öznesi üstlenir. Meselâ, aşağıdaki cümlelere dikkat edelim:

	Özne Yardımcı Cümleli Bağımlı Birleşik Cümle	Basit cümle
1.	Kim tatmadı acıdan, anlamaz tadından. (Metin Yurtbaşı)	<i>Acıyı tatmayan tadından anlamaz.</i>
2.	Kim para isterse, bana gelsin (Ömer Seyfeddin)	<i>Para isteyen bana gelsin.</i>

Türk dilinde temel ve yardımcı cümleler esasen birbirlerinden önce ve sonra gelir. Bazen ise yardımcı cümle temel cümlede ortasında yer alır. Bunun için bağımlı birleşik cümlelerin öğretilmesi sürecinde temel ve yardımcı cümlelerin sınırlarını belirleyip, hangi tarafın temel ve hangi tarafın yardımcı cümle olduğunu araştırıp açıklamak uzmanlık gerektirir. Bunun için her şeyden önce aşağıdaki meselelere dikkat edilmesi çok yararlıdır.

1. Temel cümleye nispeten yardımcı cümlelerin yerini belirlemek.
2. Yardımcı cümlelerin hangi cümle ögesinin eş anlamlısı (sinonimi) olmasını dakikleştirmek.
3. Temel cümlelerin talebi ile yardımcı cümlelerin fiilin hangi zaman ve kipleriyle kullanıldığını ortaya çıkarmak.

Sintaktik sinonimler (söz dizimsel eş anlamlılar) üzerinde iş yapıldığında bilimselliğe uyulmalıdır. Ona göre ki, söz dizimsel eş anlamlılar üzerinde araştırma yapmak, dilde hangi şeklin daha faal olduğunu incelemek çok faydalıdır. Diğer taraftan, dili öğreneni bir fikri iki gramer kategorisinde fiil öbekleri yardımcı cümlelerle ifade etmek kabiliyetine ulaştırmak gereklidir. Çünkü bu süreçte dil öğrenmenin mantıkî tefekkürü inkişaf etmekle birlikte onlarda çeşitli gramer kategorilerinin dildeki faaliyet dairesi hakkında tam bir anlayış şekillenir.

Temel cümlenin talebi ile yardımcı cümlenin belirli zaman ve fiil kiplerine düşmesi kurala uygunluğunun öğretilmesi yardımcı cümlenin türünün seçilmesini kolaylaştırır. Bundan başka, tarafların hangi fiil zaman ve fiil kipleri ile ifade olunup, birbirleriyle uyuşması kurala uygunluğu dil öğrenenin üslûbunu zenginleştirir. Dil öğrenen öğrendiği dilin zenginliğini tecrübede görür, ihtiyat imkânlarını ve kendisinin araştırma kabiliyetini güçlendirir.

TÜRKLÜK BİLİMİ SÖZLÜĞÜ
I. YABANCI TÜRKOLOGLAR

Hazırlayan
Prof. Dr. Hasan EREN

çıktı.